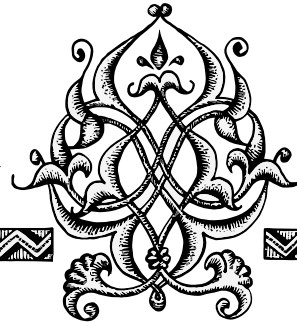

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐՋԻՆՅԱՆ

բանասիրական գիյր. թեկնածու, ԳՀՀ

ԱՐԴԻ ՅԱՅԵՐԵՆԻ ՅՈՍԱՆԻՇՆԵՐԻ ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ¹

Ս. Էջմիածնի Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի եւ Վազգենյան հոգեւոր դպրանոցի երկարամյա դասախոս, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պետրոս Բեդիրյանը արդեն քանի՜ տարի է, ինչ վաստակած հանգստի է կոչվել, սակայն շարունակում է մեղվի ժրջանությամբ աշխատել: Դասախոսական աշխատանքին հրաժեշտ տված վաստակաշատ լեզվաբանը կարողացավ ավարտել եւ գիտական հանրությանը ներկայացնել իր կյանքի գործը՝ ստվարածավալ «Հայոց լեզվի դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարանը» (Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011, 1404 մեծադիր էջ, ընդգրկում է 25 հազարից ավելի դարձվածքներ՝ իրենց հնարավոր տարբերակներով): Մինչ այդ՝ տասնամյակներ առաջ, 1971-ին լույս էր տեսել Պ. Բեդիրյանի «Դարձվածաբանական բացատրական բառարանը», որ թեեւ դպրոցական եւ համառոտ, իր տեսակի մեջ, այնուամենայնիվ, առաջինն էր մեղանում: Դարձվածաբանությունը լեզվաբանի գիտական հետազոտությունների առանցքային ոլորտն է վաթսուական թվականներից սկսած:

Մասնագիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակ ունեցող հայերենագետը հայ բառարանագրության մեջ զգալի ներդրում ունի: Բառարանագրական առաջին լուրջ հայտը Ղեւոնդ Մեծ Պատմիչի «Պատմութեան» համաբարբառն էր (Երեւան, 1978): Այնուհետեւ իրար հաջորդեցին միալեզվյան եւ թարգմանական մի շարք բառարաններ՝ «Ռուս-հայերեն, հայ-ռուսերեն բառարան» (Երեւան, 1987, 1988, Դ. Անմեղիկյանի եւ Զ. Ղարիբյանի համահեղինակությամբ), «Հայերեն շրջասությունների բառարան» (Ս. Էջմիածին, 2002, ապա Երեւան 2006), «Հայերեն թեւավոր

¹ Պ. Բեդիրյան, Բառերի ընտրությունը: Հոմանիշների գործնական-ուսումնական բառարան, Երեւան, «Էդիթ Պրինտ», 2017, 328 էջ:

խոսքեր» (Երեւան, 2007) եւ «Սուրբգրային թեւավոր խոսքեր» (Երեւան, 2016), «Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն Հայերէն գործնական բառարանը (անգլիախօս արեւմտահայերու եւ արեւելահայերու համար)» (Երեւան, 2010) եւ այլն²:

Եվ ահա հրապարակի վրա է անվանի բառարանագրի նոր աշխատանքը՝ Հոմանիշների գործնական-ուսումնական բառարան՝ «Բառերի ընտրությունը» վերնագրով: Այս անգամ բառարանային նյութ են դարձել ժամանակակից Հայերենի Հոմանիշները (հարկ է նշել, որ Հոմանիշները լեզվաբանի «առաջին սերն են եղել»³. 1955-ին հեղինակի պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսությունը նվիրված է եղել Հայերենի բառային Հոմանշությանը):

Մինչ նոր բառարանի վերլուծությանն անցնելը անդրադառնանք կարեւոր մի հարցի. ժամանակակից Հայերենի Հոմանիշների ինչպիսի՞ բառարաններ կան: Ներկայացնենք առավել կարեւորները:

1938-ին Կահիրեում լույս է տեսել Հարություն Գալայանի (Մխիթար Պոնտացի) «Բառարան-գանձարան Հայ լեզուի [Հոմանիշներու]» վերնագրով աշխատությունը, որը պարունակում է շուրջ 15 հազար բառ: Այն տասնամյակներ շարունակ պահպանել է իր արժեքը եւ հետագայում (1967-ին եւ 1983-ին) վերահրատարակվել է Բեյրութում:

1967-ին Երեւանում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աշոտ Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի Հոմանիշների բառարանը»: Այս ծավալուն բառարանը պարունակում է հսկայական բառանյութ՝ 83 հազար բառ (գրական՝ արեւելահայերեն եւ արեւմտահայերեն, բարբառային, հնացած եւ այլն) եւ դարձվածային միավոր: Երկար ժամանակ Հոմանիշների միակ բառարանն էր, որ գործածական էր Հայաստանում:

2003-ին Երեւանի համալսարանի հրատարակչությունը հրատարակեց Աշոտ Սուքիասյանի կազմած ստվարածավալ բառարանը՝ «Հայոց լեզվի Հոմանիշների բացատրական բառարան» վերնագրով (արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակի): Նախորդի հիման վրա ստեղծված այս բառարանն ավելի մեծ ընդգրկում ունի՝ 130 հազար բառ եւ դարձվածային միավոր³: Սակայն բառարանագրական սկզբունքները եւ մոտեցումները նախորդի համեմատ գրեթե չեն փոխվել:

² Տե՛ս մեր գրախոսությունները՝ «Նոր խոսք հայ բառարանագրության մեջ» («Էջմիածին», 2003, Զ., էջ 97-99) եւ «Հայերեն թեւավոր խոսքերի բառարանը» («Էջմիածին», 2007, ԺԲ., էջ 115-117)

³ Բառարանագիրը 1967-ին սրանք անվանում էր *դարձվածաբանական միավոր*, վերջին բառարանում՝ *դարձվածքային միավոր*:

Կարճ ժամանակ անց՝ 2005-ին, «Լույս» հրատարակչությունը հրատարակեց Ա. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների դպրոցական-ուսումնական բառարանը» (ավելի քան 25 հազար հոմանիշ բառ եւ դարձվածք):

Շրջանառության մեջ են հոմանիշների փոքրածավալ բառարաններ, որոնք հիմնականում «ծնվել են» Սուքիասյանի բառարաններից:

Ինչպես տեսանք, հայերենի հոմանիշների պակաս կարծեք թե չունենք (հատկապես արեւելահայերենը): Եվ ահա հմուտ բառարանագիր Պետրոս Բեդիրյանը հրապարակ է հանում հոմանիշների իր բառարանը՝ «Բառերի ընտրությունը: Հոմանիշների գործնական-ուսումնական բառարան» վերնագրով: Նոր բառարանը պարունակում է 4900 հոմանշային շարք՝ իմաստային նրբությունների մատնանշումով: Բառարանագիրը մոտքի խոսքում նշում է, որ օգտագործողին այս բառարանը հնարավորություն կտա իր խոսքի համար անհրաժեշտ ամենահարմար հոմանիշն ընտրելու: Այստեղից էլ գրքի վերնագիրը. Պ. Բեդիրյանը հետեւել է Քոլինզի հայտնի բառարանի օրինակին (V. H. Collins, *The Choice of Words*):

Պ. Բեդիրյանի բառարանի հրատարակման լուրն առնողները երբեմն հարցնում են. «Մի՞թե Սուքիասյանի ընդգրկած բառանյութը գերազանցվել է»: Ո՛չ, եւ վստահաբար Բեդիրյանը նման նպատակ չի էլ ունեցել: Ուզում ենք հատուկ նշել, որ հոմանիշների բառարանի գնահատման հարցում ընդգրկված բառերի քանակը գլխավոր չափանիշը չէ: Ակամա համեմատվող բառարանները կազմված են տարբեր սկզբունքներով եւ բառընտրության տարբեր մոտեցումներով:

Նոր բառարանն ընդգրկում է հիմնականում գրական լեզվի հոմանիշները: Խոսակցական լեզվից ներառվել են այն հոմանիշները, որոնք ամենից շատ են գործածվում առօրյա խոսքում:

Շատ հոմանիշների համար տրված են բնագրային նմուշներ, որոնք քաղված են դասական գրականությունից, մամուլից, բառարաններից (հատկապես ակադեմիական բացատրական բառարանից), կենդանի խոսքից:

Հոմանիշների տարբերակման հարցում կարեւորվել են ոչ միայն նրբիմաստները, այլ հոմանիշների կիրառությունը՝ նկատի առնելով, որ «գործածության տարբերությունը նույնպես նրբին տարբերություն է» (էջ 4): Օրինակ՝ կանգնեցնել-ը եւ կասեցնել-ը իմաստով չեն զանազանվում, սակայն որոշակիորեն տարբերվում են իրենց գործածությամբ. կանգնեցնել-ն ընդհանուր գործածություն ունի, մինչդեռ կասեցնել-ը կապակցելիության յուրահատկություններ է դրսեւորում. կասեցնում են

ընթացքը, վտանգը, առաջխաղացումը, հարձակումը (մարտի դաշտում եւ մարզադաշտում), օրենքի գործադրումը եւ այլն:

Հոմանշային շարքերում հոմանիշի կողքին՝ փակագծերում, հարկ եղած դեպքում նշվել են նրա իմաստային կամ գործածության տարբերությունները:

Ասվածը ցուցադրենք մեկ բառի՝ երազ-ի հոմանշային շարքի օրինակով: Նշվում են բառի հոմանիշները՝ իմաստային նրբերանգներով: Այսպես՝ անուրջ (քաղցր երազ) – տեսիլք (երեւակայելի երազ), միրաժ – ուրուպիա (անիրական երազ) – միձավանջ (ծանր՝ վատ երազ) – բացաս. ցնորք (էջ 98):

Այժմ տեսնենք, թե երազ բառի հոմանշային շարքն ինչպե՛ս է տրված հոմանիշների մյուս բառարաններում՝ դրանով իսկ ցուցադրելով, թե ի՛նչ նորություն է բերում գրախոսվող բառարանը:

Հ. Գայայանի բառարանում երազ-ի դիմաց տրված են հոմանիշները՝ անուրջ, տեսիլ, ցնորք, բանդագուշանք⁴: Բառարանից օգտվողը ինքնուրույն պետք է կողմնորոշվի բառիմաստների եւ իմաստային նրբերանգների մեջ:

Ա. Սուքիասյանի հոմանիշների բառարանում երազ-ի դիմաց նշված են՝ անուրջ, երազանք, տեսիլք: Նիշվանա: // Ցնորք, բանդագուշանք⁵: Պատկերը գրեթե նույնն է, հատկապես զարմացնում է նիշվանա-ն:

Հոմանիշների բացատրական բառարանում՝ 1. Անուրջ, նիշվանա (գրք.), տեսիլ (քնի մեջ երեւացող տեսիլներ՝ պատկերացումներ), 2. Տե՛ս Ցնորք, 3. Տե՛ս Վերհուշ, 4. Տե՛ս Տենչանք⁶: Չորս իմաստ է առանձնացվել, իսկ բառարանային մշակման առումով էական փոփոխություն չկա: Այստեղ էլ զարմացնում է տեսիլ բառի փակագծային պարզաբանումը. տեսիլ-ը բացատրվում է տեսիլ-ի միջոցով:

Հոմանիշների դպրոցական-ուսումնական բառարանում Ա. Սուքիասյանը երազ-ի դիմաց նշում է միայն անուրջ բառը՝ առանց որեւէ պարզաբանման⁷:

Ի՞նչ ցույց տվեց բառարանային տվյալների այս զուգադրումը. ո՞ր բառարանից օգտվողը գործնական ավելի մեծ օգնություն կստանա: Գոնե այս բառահոգվածի օրինակով ակնհայտ է Պ. Բեդիրյանի բառարանի առավելությունը:

⁴ **Յ. Թ. Գայանեան**, Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի, Կահիրե, 1938, էջ 115:

⁵ **Ա. Մ. Սուքիասյան**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երեւան, 1967, էջ 182:

⁶ **Ա. Մ. Սուքիասյան**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երեւան, 2003, էջ 270:

⁷ **Ա. Մ. Սուքիասյան**, Հայոց լեզվի հոմանիշների դպրոցական-ուսումնական բառարան, Երեւան, 2005, էջ 55:

Նկատելի է բառարանագրի մանրակրկիտ աշխատանքը, յուրաքանչ-յուր բառի, նրա իմաստների ու նրբիմաստների, բառագործածության առանձնահատկությունների նկատմամբ «զգայուն» վերաբերմունքը: Հոմանիշների ամեն մի շարքի հետեւում պետք է տեսնել մտքի լուրջ աշխատանք՝ բառագիտական, իմաստաբանական, առհասարակ լեզվաբանական եւ լեզվագիտական: Բառարանագրին այս հարցում մեծապես օգնել է նրա լեզվական նուրբ զգացողությունը, հայերենի բոլոր գոյավիճակների լեզվական (բառային) նյութի քաջահմուտ իմացությունը:

Բայց շարունակենք երազ բառի հոմանշային շարքի քննությունը:

Մեզ հետաքրքրում է Պ. Բեդիրյանի բառարանում ցնորք բառի «բացասական» պիտակավորումը: Փորձենք պարզել՝ հետեւելով հրապարակի վրա եղած բառարաններին:

Ա. Սուքիասյանն իր բառարանում (1967, էջ 638) ցնորք-ի դիմաց տվել է հետեւյալ հոմանիշները՝ 1. Զառանցանք, բանդագուշանք, պատրանք, մտապատրանք, երեւույթք, ուռք (բրբ.), 2. Խելագարություն: Էդ. Աղայանի բառարանում նշված է ցնորք բառի 8 իմաստ՝ 1. «երեւակայական պատկեր՝ տեսիլք, պատրանք», 2. «մտքի հափշտակություն, երազանք», 3. «հափշտակության առարկա, հափշտակիչ՝ հրապուրիչ՝ գերող բան», 4. «երազ, տեսիլք», 5. «ցնորական միտք», 6. «զառանցանք», 7. «ցնդաբանություն, ցնորական խոսք՝ արտահայտություն», 8. հնց. «խելագարություն, խելքը թռցնելը, խենթություն»⁸: Ակադեմիական բացատրական բառարանը նշում է 3 իմաստ՝ 1. «աչքին երեւացող՝ առերեւույթ՝ երեւակայական պատկեր, պատրանք, տեսիլք», 2. «մտքի հափշտակություն, երազանք, անուրջ», 3. փխբ. «երեւակայության՝ մտքի արգասիք, անիրական բան, զառանցանք, ցնդաբանություն, ցնորաբանություն, բանդագուշանք»⁹: Անդրանիկ վարդապետ Կռանյանի բառարանում ցնորք-ը բացատրված է որպես «հոգնած ուղեղի պատկերացում. երազանք, պատրանք»¹⁰:

Թվում է՝ Բեդիրյանի տված պիտակավորումը մասամբ է արդարացված, մասնավորապես փոխաբերական իմաստով ցնորք-ը կարող է նաեւ չեզոք, երբեմն նույնիսկ դրական իմաստ արտահայտել (հատկապես բանաստեղծական խոսքում):

Այո՛, հնարավոր է լինեն այլեւայլ տարակարծություններ, այլակարծություն այս կամ այն բառի, նրա իմաստի, գործածության եւ պիտակա-

⁸ Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երեւան, 1976, էջ 1478:

⁹ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հտ. 4, Երեւան, 1980, էջ 560:

¹⁰ Ա. վրդ. Կռանեան, Բառգիրք հայերէն լեզուի, Բէյրութ, 1998, էջ 467:

վորման շուրջ, որ բնական է, քանի որ հոմանիշների ոլորտը շատ նուրբ է, հոմանիշները տարաբնույթ են, բազմաշերտ, նրանց դրսևորումները գրականության մեջ եւ կենդանի խոսքում՝ զանազան:

Այս առումով դիտարկենք, օրինակ, կրոնակեղեցական ոլորտին պատկանող մի քանի բառերի հոմանշային շարքերը: Այսպես, կաթողիկոս բառի դիմաց նշվում են՝ հայրապետ, քահանայապետ (էջ 155): Մեր կարծիքով ոճական-կիրառական յուրահատկություն ունեն Վեհափառ / վեհափառ եւ Վեհ / վեհ բառերը, որոնք չկան ամենայն հավանականությամբ այն պատճառով, որ տիտղոսներ են (դրա համար էլ հաճախ մեծատառ են գրվում): Քահանա բառի դիմաց տրված են՝ տեր հայր, տերտեր (քիչ գործածական) (էջ 317): Իրականում տերտեր-ը ոչ թե քիչ գործածական է, այլ գործածության յուրահատկություն ունի. բնորոշ է ժողովրդական խոսքին, իսկ շատ դեպքերում վերաբերմունքային որոշակի (քամահրական) երանգավորում է ունենում: Եկեղեցի բառի դիմաց (էջ 97) նշված են՝ աղոթարեղի, աղոթարություն, ժող. ժամ, Ասրծո տուն շրջաստկությունը, տաճար, իսկ վերջում՝ մեկյան՝ «հեթանոսական տաճար» բացատրությամբ: Թվում է՝ մեկյան-ն այստեղ չպիտի զետեղվեր, քանի որ այս դեպքում շարքում լինելուն «կարող է հավակնել», օրինակ, ժողովարան-ը: Ավելի լավ կլիներ, որ շարքում լինեին նաեւ մայրու-ը («փոքր եկեղեցի, աղոթատեղի, վկայարան»): Ասրված բառի Տեր, երկնային Տեր, Արարիչ, երկինք շարքին մենք կավելացնեինք Բարձրյալ-ը: Բայց դա արդեն կլինեին բառի մե՛ր ընտրությունը:

Պետրոս Բեդիրյանն այս բառարանով մեզ մատուցել է բառերի (հոմանիշների) ի՛ր ընտրությունը: Բառարանագիրը դա արել է հմտորեն, մասնագիտական բարձր մակարդակով, բարեխղճորեն եւ ճաշակով:

Պ. Բեդիրյանի նոր բառարանն իր տեսակով նորություն է, այն վստահաբար իր արժանի տեղը կգտնի հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանների շարքում՝ դառնալով հայերեն խոսողների եւ գրողների (հատկապես ուսանողների, ուսուցիչների, լրագրողների՝ «խոսքի մարդկանց») կարեւոր օգնականը, հոմանիշների ընտրության հարցում՝ վստահելի եւ արագահաս «չտապ օգնություն»:

Վերջում ուզում ենք նշել նաեւ մի կարեւոր հանգամանք, որ բառարանը տպվել է Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Ռուսաստանի եւ Նոր նախիջևանի թեմի տրամադրած միջոցներով՝ ի նշանավորումն թեմի հիմնադրման 300-ամյակի: